

Palestine Oriental Society, XIV-XV [Jerusalem 1934-1935], s. 284-293; XIX [1935], s. 51-87, Arapça metin). 2. *el-l'âm bi-fezâ'ili's-Şâm*. Ali b. Muhammed er-Rabâ'î'nin *Fezâ'ili's-Şâm ve Dimaşk* adlı eserinin özetidir (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, nr. 9402). 3. *el-Menâ'ih li-tâlibi's-şayd ve'z-zebâ'ih* (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 985/1; Gotha, nr. 2095). Müellifin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: *Ta'lik'ale't-Tenbîh* (Ebû İshak İbrâhim b. Ali eş-Şirâzî'nin Şâfiî fikhına dair eserinin şerhi), *Fetâvâ İbnî'l-Firkâh, er-Ruḥṣatü'l-'amime fi ahkâmî'l-ğanime, Hallü'l-kınâ' fi huli's-semâ', Risâle fi mesâ'ili'l-hul', Şerhu Münthe's-sûl ve'l-emel* (Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'in usule dair eserinin şerhi), *Şerhu'l-Elfiyye* (İbn Mâlik'in nahl ve dair eserinin şerhi).

BİBLİYOGRAFYA :

Zehabî, *el-İber*, IV, 85-86; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, VI, 230-231; Safedî, *el-Vâfi*, VI, 43-44; Sübkî, *Ṭabakât* (Tanâhî), IX, 312-398; İsnevî, *Ṭabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, 290; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XIV, 146; Vâdiâşî, *Bernâmec* (nşr. Muhammed Mahfûz), Beyrut 1980, s. 84-85; İbn Hacer, *ed-Dürrü'l-kâmine*, I, 34-35; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-şâfi*, I, 99; Nuaymî, *ed-Dâris fi târîhi'l-medâris*, Dimaşk 1367, I, 208-209; *Keşfü'z-zunûn*, I, 127, 153, 218, 489, 687, 873; II, 1219, 1251, 1275, 1276, 1577, 1779, 1847, 1855; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VI, 88; *İzâhu'l-meknûn*, I, 299; Brockelmann, *GAL*, II, 161; *Suppl.*, I, 567-568; II, 161; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 39; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, I, 43-44; I. Krachkovsky, *Târîhu'l-edebi'l-Cogrâfiyyi'l-'Arabî* (trc. Selâhaddin Osman Hâşim), Kahire 1965, II, 510-511; Sarton, *Introduction*, III, 804; Selâhaddin el-Müneccid, *Mu'cemü'l-mu'erriḥîne'd-Dimaşkiyyîn*, Beyrut 1978, s. 138.

HASAN GÜLEÇ

FEZÂRÎ, Muhammed b. İbrâhim

(محمد بن إبراهيم الفزارى)

Ebû Abdillâh Muhammed
b. İbrâhîm b. Habîb b. Semüre
b. Cündeb el-Fezârî el-Kûfî
(ö. 190/806)

İslâm dünyasında
ilk usturlabı yaparak kullandığı
kaydedilen astronomi âlimi.

Nisbesini Kays Aylân kabile birliğine bağlı Fezâre kabilesinden alır; hayatıyla ilgili pek az şey bilinmektedir. Dedelelerinden Semüre b. Cündeb ashaptandır. Kaynaklarda hakkında benzer bilgiler verilen (meselâ bk. İbnü'n-Nedîm, s. 332) Ebû İshak İbrâhim b. Habîb el-Fezârî'nin bu âlimin yine astronomi ile uğra-

şan babası mı olduğu, yoksa bu iki ismin aynı kişiyi mi gösterdiği hususu mevcut bilgilerin ışığında tam açıklığa kavuşabilmiş değildir. Bu durum kendilerine nisbet edilen eserler hakkında da söz konusudur. Aynı nisbeyi taşıyan Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed b. Hâris el-Kûfî (ö. 188/804 [?]) adında bir de muhaddis bulunmakta ve Bağdatlı İsmâil Paşa, Muhammed b. İbrâhim el-Fezârî'nin adını Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî şeklinde yanlış vermekte, ölüm tarihini de 188 (804) olarak göstermektedir (*Hediyetü'l-'ârifin*, I, 2).

Fezârî hakkındaki en geniş bilgiyi verenlerden biri olan Yâkût el-Hamevî şöyle der: "Ubeydullah b. Ziyâd Küfe'ye geldiği zaman onu Basra zaptıye teşkilâtının (şurta) başına getirdi. Fezârî nahiv âlimiydi ve yazısı güzeldi, Mâzinî'den ders almıştı. Asmaî'nin *Kitâbü'l-Emşâl*'ini bizzat Asmaî'den okuduğunu söylediği rivayet edilir; bu kitabı ondan başkasının Asmaî'den okuduğunu iddia eden kimse yalan söyler. Merzûbânî şöyle demmiştir: Muhammed b. İbrâhim el-Fezârî el-Kûfî astronomi âlimi idi. Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin kendilerinden sitayişle söz ettiği dört kişiden biridir. Dört kimse vardır ki sahalarında kendileri gibisi görülmemiştir: Halîl b. Ahmed, İbnü'l-Mukaffâ', Ebû Hanîfe ve Fezârî. Ca'fer b. Yahyâ ise şöyle demmiştir: Nahiv sahasında Kisâî'den, şiirde Asmaî'den, nücumda Fezârî'den ve ud çalmada Zelzele'den daha üstünü görülmemiştir" (*Mu'cemü'l-üdebâ'*, XVII, 117-119).

İslâm dünyasında usturlap yapanların ilki olduğu söylenen Fezârî'nin kaynaklarda düz (musattah) ve üstüvânî (mubattah) usturlapları yapıp kullandığı bildirilmektedir (İbnü'n-Nedîm, s. 332). Fezârî, Mansûr devrinde Bağdat'ın kuruluşu sırasında görev alan Ebû Sehl Fazl b. Nevbaht, Mâşallah b. Eserî el-Basrî ve Ömer b. Ferruhân et-Taberî gibi astronomi âlimleri arasında önde gelen bir kişiydi.

Eserleri. 1. *Zicü's-Sind-Hind el-Kebîr*. Abbâsî Halifesi Mansûr devrinde 771 veya 773 yılında, bir Hint elçilik heyetiyle birlikte Bağdat'a gelen bir astronomun yanında getirdiği astronomiye ait *Siddhanta* adlı kitabın tercümesidir. Yâkût *Mu'cemü'l-büldân*'da Bîrûnî'den ve İbnü'l-Kiftî *İḥbârü'l-'ulemâ'*'da, İbnü'l-Âdemî diye tanınan Hüseyin b. Mu-

hammed b. Humeyd'in *Nazmü'l-'İkḍ* adlı büyük zîcinden naklen *Zicü's-Sind-Hind el-Kebîr*'in aslının Hindistan'dan getiriliş tarihini 156 (773) olarak vermektedirler. Kimliği bilinmeyen Hintli astronomla birlikte çalışan diğer bir Arap astronomi âlimi de Ya'kûb b. Târik idi. Halife Mansûr Fezârî'den, muhtemelen *Maḥāsiddhanta* adlı Sanskritçe astronomi kitabını Hintli astronomun yardımıyla Arapça'ya çevirmesini istemişti. Bu metin sonraları *Brāhmapaksa* olarak bilinen metindendir. *Maḥāsiddhanta* ile benzerlik gösteren metinler arasında *Visnudharmattorapurāna*'nın *Paitāmahāsiddhanta*'sı ile Brahmagupta'nın *Brāhmasphuṭasiddhanta*'sı da bulunmaktadır. Hintli astronomun bu çeviride, J. Âryabhata'nın *Âryabhatīya*'sından da bilgiler aktardığı için tercüme metnin bu kitaptan da bilgiler ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. *İslâm Ansiklopedisi*'nde ise (I, 687) İslâm dünyasında astronominin ilmî olarak araştırılmasına, Hindistan'dan gelen iki kitabın etkisiyle ancak II. (VIII.) yüzyılda başlandığına işaret edildikten sonra bu kitaplardan birinin Brahmagupta tarafından 628'de telif edilmiş olan *Brāhmasphuṭasiddhanta* olduğu, 154'te (771) belki kısaltılmış bir şekilde Bağdat'a getirilip İbrâhim b. Habîb el-Fezârî ve Ya'kûb b. Târik tarafından Arapça'ya aktarıldığı belirtilmektedir. Bîrûnî, *Siddhanta* tercümesinin 153-154'te (770-771) bitirilmiş olduğunu bildirir. *Siddhanta* ya da İslâm astronomi literatüründeki adıyla *Zicü's-Sind-Hind* veya *Kitâbü's-Sind-Hind* X. yüzyıla kadar İslâm dünyasının doğusunda, XII. yüzyıla kadar da Endülüs'te kullanılmıştır. İbnü'l-Kiftî, gezegenlerin astronomik cetvellerini ihtiva eden bu zîcin çok sayıda bölüme ayrıldığını, Halife Me'mûn devrine kadar kullanıldıktan sonra onun zamanında Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî tarafından kısaltılıp tâdil ve tekmil edildiğini, bu sırada gezegenlerin evsât cetvellerinin ve tâdillerin İran sistemine, güneş meylinin de Batlamyus sistemine göre yeniden ele alınıp değiştirildiğini ve yeni haliyle eserin daha çok beğenildiğini haber vermektedir. İslâm astronomi dünyasındaki ilk köklü çalışmanın Fezârî'nin bu genişletilmiş ilâveli tercümesi olduğu ve bu kitabın uzun süre devam eden bir gelenek oluşturduğu açıktır. *Brāhmapaksa*'nın *Siddhanta*'daki unsurları diğer okullara bu eser vasıtasıyla geçmeye başlamıştır. Her ne

kadar kalpa sistemi, gezegenlerin ortalam hareketleri (evsât), en yüksek noktaları (evcât) ve ekliptiği kestikleri düğüm noktaları gibi konular *Zicü's-Sind-Hind el-Kebîr* geleneği içinde yaşamışsa da en yüksek denklemler aslında *Zîc-ü's-şâh*'tan çıkarılmıştır. *Zicü's-Sind-Hind el-Kebîr*'in aslı olan *Siddhânta* Hint astronomisindeki Ardharatrika okulu temsil etmekte, coğrafya ile ilgili bir bölümü de *Âryabhatîya*'nın ve Mısırlı Hermes'e atfedilen bir Sâsânî geleneğinin etkisini göstermektedir. Fezârî'nin bu eserdeki bazı tutarsızlıkları başka kaynaklardan da faydalanmak suretiyle giderdiği bilinmektedir. Günümüze ulaşmamış olan bu eser hakkındaki mâlumatı Hâşimî, Mes'ûdî, Bîrûnî ve diğer klasik müelliflerin aktardığı bilgilere borçluyuz (bk. Pingree, *JNES*, XXIX, 103-123). 2. *Kitâbü'z-Zîc 'alâ sinî'l-'Arab*. Fezârî'nin *Kitâbü's-Sind-Hind*'den sonra yaklaşık 790'da telif ettiği başka bir zîc olup gezegenlerin ortalam hareketlerinin astronomik tablolarını vermektedir. 3. *el-Kaşîde fi 'il-mî'n-nücûm*. Kasidenin başlangıcından bazı beyitler Yâkût ve Safedî tarafından zikredilmiştir (*Mu'cemü'l-üdebâ*, XVII, 118-119; *el-Vâfi*, I, 336-337). 4. *Kitâbü'l-Mikyâs li'z-zevâl*. Öğle vaktinin tayin edilmesi hakkındadır. 5. *Kitâbü'l-'Amel bi'l-usturlâb ve hüve zâtü'l-halâk*. "Zâtü'l-halâk" (halkalı) adı verilen bir usturlap çeşidinin yapımı hakkındadır. 6. *Kitâbü'l-'Amel bi'l-usturlâbi'l-müşaṭṭah*. Düz usturlabın yapımı hakkındadır. 7. *el-Urcûze fi'l-ḥudûd*. Adına yalnız Ebû's-Sakr el-Kabîsî'nin *Kitâbü'l-Medḥal*'inde rastlanmaktadır (Bodleian Ktp., nr. 663, s. 5-7). 8. *Kitâb Tasṭihî'l-küre*. Kürenin düzlem haline getirilişle ilgili. Kıftî, bu eserin bütün İslâm astronomlarının ilk kaynağı olduğunu söylemektedir. 9. *ez-Zicü'l-ḥadîm fi fûnûnî't-ta'dîl ve't-takvîm*. Ziriklî bu eseri Rabat Kütüphanesi'nde (Evkaf, nr. 260) gördüğünü; bablara göre tertip edilmiş olan zîcin birinci babının Arap, Yunan, İran ve Kıbtî takvimlerinden bahsettiğini ve Arap takviminin hicretin gerçekleştigi yılda 1 Muharrem Perşembe gününden itibaren başlatıldığını bildirmektedir (*el-A'lam*, V, 293; eserleri hakkında ayrıca bk. Sezgin, V, 216-217; VI, 123-124; VII, 101).

Bunlardan başka Kâtib Çelebi Fezârî'ye *Kaşîde fi'n-naḥv* adlı bir eser daha nisbet etmektedir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1345).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdü'd), s. 332; Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, VIII, 291; Sâid el-Endelüsî, *Ṭabaḳâtü'l-ümem*, s. 57; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XVII, 117-119; İbnü'l-Kıftî, *İḥbârü'l-'ulemâ*, s. 42, 177; İbn Tâvûs, *Ferecü'l-mehmûm*, Kum, ts. (Dârü'z-Zehâr), s. 128; Safedî, *el-Vâfi*, I, 336-337; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1345; *Hediyetü'l-'arîftn*, I, 2; Suter, *Die Mathematiker*, s. 3-5, 208; C. Nallino, *İlmü'l-felek: târîḥuh 'inde'l-kurânî'l-vustâ*, Roma 1911, s. 156-168; a.mlf., "Astronomi", *İA*, I, 687; Sâlih Zeki, *Kâmûs-ı Riyâziyyât*, İstanbul 1340-42, I, 112; Sartori, *Introduction*, I, 530; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 391; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'elîftn*, VIII, 195; Ziriklî, *el-A'lam* (Fethullah), V, 293; Sezgin, *GAS*, V, 216-217; VI, 122-124; VII, 101; D. King, *Islamic Astronomical Instruments*, London 1987, s. XVIII/200 (not 29), XIX/50; D. Pingree, "The Fragments of the Works of al-Fazârî", *JNES*, XXIX (1970), s. 103-123; a.mlf., "al-Fazârî", *DSB*, IV, 555-556.

CEVAT İZGİ

FEZLEKE

Osmanlı bürokrasisinde
özet karşılığı olarak raporların
sonuç kısmı veya tahkikat
evrakı için kullanılan terim.

"Bir olayın, meselenin veya raporun esas noktalarını ve sonucunu açıklamak üzere hazırlanan özet veya kısaltma" anlamına gelen fezleke terimi, Osmanlılar'da resmî bir evrak türü olmaktan ziyade bu tür hulâsaları ifade etmek için kullanılan genel bir tabirdir. Bu tabire erken tarihli resmî yazışmalarda rastlanmamaktadır. XVII. yüzyıldan itibaren ara sıra kullanılmış olmakla beraber bunun yaygınlaşması XIX. yüzyılda başlamış ve bu devir Osmanlı bürokrasisinde tahkikat evrakının, müstantik kararnameşinin adı haline gelmiştir.

Mehmet Zeki Pakalın sadrazamın emriyle, divanda şikâyetleri dinleneceklerin isteklerinin çavuşbaşı tarafından yazılıp divanda ona hulâsa olarak sunulduğunu ve bu kısaltılmış ifadelerle fezleke dendiğini yazarsa da (*Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 625) herhangi bir kaynağa atıfta bulunmaz. Ancak büyük bir ihtimalle Pakalın'ın dayandığı İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın eserinde, şikâyetleri sadrazamın divanına arz etmek üzere çavuşbaşının "fezleke yaptığı"nın belirtilmesi (*Saray Teşkilâtı*, s. 415), bunun o döneme ait bir adlandırma değil doğrudan doğruya Uzunçarşılı'nın kendi ifadesine dayandığını düşündürmektedir. Nitekim divana gelen davaların özetlerini ihtiva eden ve bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde nâdir

olarak rastlanan defterlerde böyle bir tabir geçmemektedir. Bununla birlikte XVII. yüzyılda Kâtib Çelebi'nin eserine *Fezleke* adını vermesiyle bunun gidecek resmî literatürde de kullanılmaya başlandığı söylenebilir. Zamanla soruşturma tutanakları, raporların özetleri veya sonuçları için fezleke tabiri yerleşmiş, XIX. yüzyılda doğrudan bu tür evrakın adı olmuştur. Nitekim mahkemelerdeki soruşturma veya duruşmaların tutanak özetleri bu adla anılmıştır. Söz konusu tutanaklarda davalı, davacı ve şahitlerin adları belirtilip olayın tarihi ve konusu, ifadeler, varılan sonuç kısaca anlatılır ve bunlara "fezleke-i istintâk" denirdi. Diğer fezlekeler ise konularına göre "fezleke-i hesâb", "fezleke-i mâl", "fezleke-i mukarrerât" ve "fezleke-i ah-kâm" gibi adlar verilirdi.

Özet haline getirilmiş teftiş raporlarıyla kısaltılmış eserler için de bu terim kullanılmıştır. Meselâ bu adın yaygınlaşmasına yol açan Kâtib Çelebi'nin Osmanlı tarihini konu alan iki ciltlik *Fezleke*'si, Ahmed Vefik Paşa'nın yine Osmanlı tarihiyle ilgili *Fezleke-i Târih-i Osmânî*'si bu türün en tanınmış eserlerindendir.

BİBLİYOGRAFYA :

Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 415; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Ankara 1992, s. 508; Pakalın, I, 625-626; "Fezleke", *İA*, IV, 601; (Ed.), "Fadhlaka", *Eİ²* (İng.), II, 727; "Fezlike", *UDMI*, XV, 216; "Fezleke", *TDEA*, III, 218.

DİA

FEZLEKE

(فذلكه)

Kâtib Çelebi'nin

(ö. 1067/1657)

Osmanlı tarihine dair
Türkçe eseri.

Bazı kaynaklarda *Târih-i Sagîr* (Şeyhî, I, 264), bazılarında *Târih-i Fezleke* adıyla anılır. Giriş kısmında belirttiği gibi müellif, Arapça *Fezleketü't-tevâriḥ*'in muḥḥal tercümesi ve zeyli olan bu eserini ana dili Türkçe olan Osmanlı halkının anlaması için, 1653 yılından itibaren gördüklerini de ilâve ederek tafsîl ve icmal arası bir tarzda yazmıştır (*Fezleke*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 3153, vr. 1^a). 1000 (1592) yılından başlamak üzere klasik İslâm tarih yazıcılığı geleneğine uyularak hadiseler sene tertibine göre anlatılmış ve her yılın sonunda o sene içinde ölen vezir, âlim, şeyh, şair ve ünlü kişilerin kısa biyografileri verilmiştir. Eser